

Η ορθολογική ταυτότητα της Ευρώπης

Ι. Κρίση της ευρωπαϊκής ταυτότητας:

Κατά την παρούσα φάση της ιστορικής της ανάπτυξης η Ευρώπη ως πνευματική μορφή αντιμετωπίζει μια βαθιά και ριζική κρίση, η οποία εκδηλώνεται ως κρίση ταυτότητας. Αν δεχθούμε ότι η Ευρώπη αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο «όπου το ον – δηλαδή η πραγματικότητα – επιβεβαιώνεται μόνο μέσα στον ίδιο τον εαυτό του»¹ (Vattimo), τότε χωρίς αμφιβολία το ίδιο το θεμέλιο της ευρωπαϊκής πνευματικής και κοινωνικής πραγματικότητας κλονίζεται ανεπανόρθωτα. Η κρίση της ευρωπαϊκής ταυτότητας επιτείνεται και εξαιτίας του διωγμού που εξακολουθεί να υφίσταται η συνείδηση της διαφοράς ή ορθότερα εξαιτίας των διαδικασιών αποκλεισμού των επιμέρους πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων και τοπικών διαφορών.

«Η παλαιά Ευρώπη», σημειώνει ο Derrida, «φαίνεται να έχει εξαντλήσει την προβληματική γύρω από την ταυτότητά της»². Στην πραγματικότητα εκείνο το οποίο έχει εξαντληθεί είναι η κυρίαρχη εθνοκρατική διαδικασία απόκτησης (ή σχηματισμού) της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η Ευρώπη των εθνικών κρατών φαίνεται ότι έχει φθάσει στο τέλος της. Το τέλος του ευρωπαϊκού εθνικού κράτους σημαίνει και το τέλος της εθνοκρατικής διαδικασίας σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Στο ιστορικό κενό που δημιουργείται κάνουν την εμφάνισή τους δύο εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους διαδικασίες σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Πρόκειται από τη μια για την ορθολογική επικοινωνιακή διαδικασία και από την άλλη για την τεχνοκρατική ανταλλακτική διαδικασία. Αμφότερες οι διαδικασίες αρθρώνονται ως η ιστορική συνέχεια της πολιτιστικής και πνευματικής παράδοσης της Ευρώπης και απαιτούν να καταστούν καθολικές, να επιβάλουν την καθολική εφαρμογή τους.

Προτού όμως αναλύσουμε το τέλος της εθνοκρατικής διαδικασίας και εξετάσουμε τις δύο νέες ιστορικές διαδικασίες σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας ας δούμε από κοντά την έννοια της Ευρώπης.

* Ο Θεόδωρος Γεωργίου είναι συγγραφέας.

II. Η έννοια της Ευρώπης:³

Η ίδρυση της Ευρώπης τόσο ως πνευματικής μορφής όσο και ως πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής μορφής ζωής, από ιστορικής απόψεως, τοποθετείται στους νεότερους χρόνους, ενώ, από θεωρητικής απόψεως, συμπίπτει με την εμφάνιση του Λόγου ως κανονιστικής ιδέας της πραγματικότητας. Η γένεση της Ευρώπης είναι, κατά τον Husserl, φιλοσοφική. Δηλ. συνδέεται άρρηκτα με την αναγόρευση του Λόγου, του φιλοσοφικού Λόγου, σε θεμέλιο της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Η Ευρώπη αποτελεί την υπέρβαση της φυσικής στάσης, της φυσικής διαδικασίας της ύπαρξης. Η Ευρώπη τονίζει τη συνείδηση της ύπαρξης, την ορθολογικότητα της πραγματικότητας. Η Ευρώπη γράφει ο Husserl «είναι η ιστορική τελολογία ατελεύτητων ελλόγων ιδεών και στόχων»⁴.

Η ταυτότητα της Ευρώπης οικοδομείται ως συνείδηση της διαφοράς ανάμεσα στη δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα και την ιδέα της ελλόγου και δίκαιης κοινωνίας. Η Ευρώπη ως το εγελιανό παγκόσμιο πνεύμα θέτει ως στόχον της τη συμφιλίωση Λόγου και πραγματικότητας. *Μόνο στο βαθμό που εγκαθιδρύεται η πλήρης ταύτιση Λόγου και πραγματικότητας μόνον τότε η Ευρώπη εκπληρώνει την ορθολογική αποστολή της.* Η πορεία του ευρωπαϊκού κόσμου συμπίπτει με την ιστορική διαδικασία εγκαθίδρυσης της ελεύθερης και ελλόγου κοινωνίας.

Ο ορθολογικός πυρήνας της ευρωπαϊκής ιδέας, τα ανεξαργύρωτα οράματα της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης και οι ανώτατοι σκοποί της ζωής του ανθρώπου, εμποδίζουν μίαν οποιαδήποτε τυφλή ή τυχαία θετικοποίηση της Ευρώπης. Τα σχέδια και τα προγράμματα για την ενωμένη Ευρώπη δεν είναι δυνατό να αγνοούν ή να παραβλέπουν την ορθολογική ιδέα της Ευρώπης. Σε διαφορετική περίπτωση φαντάζουν ανιστόρητα σχεδιάσματα ή συντελούν στη διεύρυνση της ευρωπαϊκής κρίσης. Η ευρωπαϊκή ένωση εξαρτάται από το πολιτιστικό και πνευματικό περιεχόμενο της ορθολογικής ευρωπαϊκής ιδέας. Τα σχέδια της ευρωπαϊκής ένωσης δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο μέσω των νέων διαδικασιών σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

III. Το τέλος της εθνοκρατικής διαδικασίας:

Πράγματι η εθνοκρατική διαδικασία σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας έχει χρεοκοπήσει. Η ορθολογική ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν αναπτύσσεται με τη μορφή του εθνικού κράτους το οποίο φαντάζει αναχρονιστικό. Το σύγχρονο αστικό συνταγματικό κράτος υπό τη φιλελεύθερη δημοκρατική εκδοχή του ως πεδίο ελέγχου και οργάνωσης των επιμέρους ανταγωνιστικών οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων δεν αντιπροσωπεύει μια πολιτική μορφή ζωής, στην οποία συμφιλιώνονται Λόγος και πραγματικότητα. Παρά την απόλυτη εξουσία

του το αστικό συνταγματικό κράτος παραμένει μερική οντότητα και κατά συνέπεια καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση του καθολικού προγράμματος της ελεύθερης κοινωνίας.

Τα σχέδια για την ευρωπαϊκή ένωση προϋποθέτουν τον άμεσο ή έμμεσο μετασχηματισμό της εθνοκρατικής διαδικασίας. *Η ιδέα της ορθολογικής παγκόσμιας κοινωνίας είναι ασυμβίβαστη με μια ταυτότητα που συνδέεται με το εθνικό κράτος.* Η αδυναμία ιστορικής πραγματοποίησης της παγκοσμίου κοινωνίας δε σημαίνει τη διαίωνιση του εθνικού κράτους. «Η ανυπαρξία ενός μοναδικού παγκόσμιου κράτους δεν επιτρέπει το συμπέρασμα ότι συνεχίζεται η κυριαρχία των εθνικών κρατών», τονίζει ο Habermas⁵. Υπάρχουν μηχανισμοί, όπως είναι η υπερκρατική οργάνωση των πολυεθνικών εταιρειών ή η μοντέρνα τεχνολογία, οι οποίοι υποδηλώνουν τους περιορισμούς της κυριαρχίας των εθνικών κρατών.

Η εθνοκρατική διαδικασία ως λειτουργική σε σχέση προς τη διατήρηση και αναπαραγωγή του εθνικού κράτους, δηλαδή ως λειτουργική σε σχέση προς μια πεπαλαιωμένη πολιτική μορφή ζωής, η οποία αντιτίθεται προς το αίτημα της συμφιλίωσης του Λόγου με την πραγματικότητα, είναι ασυμβίβαστη προς την ορθολογική ιδέα της Ευρώπης. Με άλλα λόγια η εθνοκρατική διαδικασία, ενώ κατά την κλασική φάση ανάπτυξης της Ευρώπης αποτέλεσε το θεμέλιο και τη συστατική στιγμή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, κατά την παρούσα φάση έχει φθάσει στο τέλος της, στο βαθμό που εξαφανίζει τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματικότητα και το Λόγο και εκλαμβάνει το κράτος ως καθολική μορφή ζωής.

IV. Οι νέες διαδικασίες της ευρωπαϊκής ταυτότητας:

Κατά την παρούσα φάση ανάπτυξης της Ευρώπης καθίσταται σαφές, ολοένα και περισσότερο, ότι *η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί έξω και πέρα από το πλαίσιο που θέτει η ορθολογική ταυτότητα της Ευρώπης.* Οι δύο νέες διαδικασίες σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας που αναφέρονται στον ορίζοντα είναι: *η τεχνοκρατική, ανταλλακτική διαδικασία και η ορθολογική, επικοινωνιακή διαδικασία.*

1. Η ανταλλακτική διαδικασία:

Η πρώτη ανάγει όλα τα επιμέρους κοινωνικά και πολιτιστικά περιεχόμενα της Ευρώπης στα γενικά ισοδύναμα του χρήματος και της εξουσίας. «Το χρήμα μόνο του θα μας εξαναγκάσει κάποια στιγμή να συγκροτηθούμε σε μια μάζα», σημειώνει ο Nietzsche⁶. Θετική διατύπωση της τεχνοκρατικής, ανταλλακτικής διαδικασίας αποτελεί η συνθήκη του Maastricht.

Κατά την ανταλλακτική διαδικασία η πολιτική και οικονομική ένωση των

ευρωπαϊκών κρατών θεμελιώνεται στην αποθέωση της ιδέας της ταυτότητας, η οποία δεν επιτρέπει να υπάρξει τίποτε έξω και πέραν από ό,τι η ίδια ορίζει. Το γενικό ισοδύναμο είναι το χρήμα και η γραφειοκρατική εξουσία. Τα κοινωνικά προβλήματα των επιμέρους κοινωνιών μετρούνται ως ζητήματα χρήματος και διοικητικής διαχείρισης. Η ανταλλακτική διαδικασία όχι μόνο δεν κατέχει τη συνείδηση της διαφοράς, αλλά υποστασιοποιεί την ταυτότητα.

Επιπλέον η ανταλλακτική διαδικασία χαρακτηρίζεται από ένα «έλλειμμα αντικειμενικής ηθικότητας» (*Sittlichkeit*). Μολονότι σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή η ένωση των ευρωπαϊκών κρατών συντελείται στο οικονομικό υποσύστημα (στο «σύστημα των αναγκών» κατά τον Hegel) δε λαμβάνονται υπόψη οι κανόνες και οι αξιακοί προσανατολισμοί των δρώντων αλλά οι επιταγές της αγοράς. Πράγμα που σημαίνει ότι το θεμέλιο της ανταλλακτικής ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι η ορθολογικότητα ως προς το σκοπό (*Zweckrationalität*), στο βαθμό που το οικονομικό υποσύστημα αποδεσμεύεται από την ηθική συμπεριφορά των δρώντων. Ένα οικονομικό υποσύστημα το οποίο αποχωρίζεται από την ηθική ζωή των δρώντων εξισώνει τους σκοπούς και εξαλείφει τις ιδιαιτερότητες: όλα προσαρμόζονται στις επιταγές της αγοράς.

Με άλλα λόγια στην προοπτική της ορθολογικής ιδέας της Ευρώπης η τεχνοκρατική και ανταλλακτική διαδικασία απαντά με τον «ιστορικισμό των μαζών» (Vattimo)⁷: επιλέγει μια ειδική κοινωνική περιοχή, το οικονομικό υποσύστημα, από το οποίο αφαιρεί τα στοιχεία του κοινωνικού βιόκοσμου και εγκαθιδρύει μια ειδική γραφειοκρατική οργάνωση της παγκόσμιας αγοράς. Κατά τον Habermas, «η νέα ταυτότητα μιας κοινωνίας που εκτείνεται πέραν των κρατικών ορίων δεν μπορεί να συσχετισθεί με μια ειδική περιοχή ούτε να στηριχθεί πάνω σε μια ειδική οργάνωση»⁸.

Φαίνεται πως το τεχνοκρατικό σχέδιο για την ένωση της Ευρώπης συμβάλει στη διατήρηση της ευρωπαϊκής κρίσης. Δεν υπερβαίνει την κρίση, αλλά αντιθέτως την ενισχύει στο βαθμό που υπονομεύει την ορθολογική ανάπτυξη της Ευρώπης. Οι θεσμοί του ιστορικισμού αποτελούν διαστρέβλωση του ευρωπαϊκού ορθολογισμού.

Παρά τη συμμετοχή των δρώντων η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, κατά την ανταλλακτική διαδικασία, δεν είναι μια κοινωνική ολοκλήρωση, αλλά μια ολοκλήρωση του συστήματος. Οι δρώντες στο οικονομικό υποσύστημα συμπεριφέρονται ως φορείς των επιταγών της αγοράς και όχι ως ιδιαίτερα άτομα με πρακτικούς σκοπούς και αξίες, όχι ως ομιλητές που συμμετέχουν σε ένα ορθολογικό διάλογο.

Αξίζει ακόμη να τονισθεί ότι η ευρωπαϊκή ένωση, κατά το ανταλλακτικό σχέδιο, αναπαράγει και συντηρεί έναν ιδιότυπο πολιτικό αισθητισμό, στο βαθμό που ενώ επιδιώκει τη δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων (την πολιτική και οικονομική ένωση της Ευρώπης), διατηρεί ατόφια την εθνοκρατική διαδικασία πράγμα που σημαίνει ότι επιχειρεί να θεμελιώσει τη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα σε παρωχημένες κοσμοεικόνες.

Πέραν τούτων η ανταλλακτική διαδικασία και ιδιαίτερα το σχέδιο του Μάαστριχτ χαρακτηρίζεται από ένα «δημοκρατικό έλλειμμα». Στην πραγματικότητα η ευρωπαϊκή ένωση, κατά την ανταλλακτική διαδικασία, συντελείται ερήμην της δημοκρατικής αρχής, διαμορφώνεται έξω και πέρα από τη δημοκρατική πολιτική παράδοση της Ευρώπης. Δημιουργείται μια υπερχρατική διοικητική υπερδομή, η οποία ως συστημικός μηχανισμός αποτελεί τον τύπο όπου διακυβεύεται η ελεύθερη επιλογή.

Με λίγα λόγια *η ανταλλακτική ευρωπαϊκή ενοποίηση είναι ασυμβίβαστη με την ορθολογική ιδέα της Ευρώπης* στο βαθμό που χαρακτηρίζεται από τα ελλείμματα της αντικειμενικής ηθικότητας, της δημοκρατίας, στο βαθμό που είναι ολοκλήρωση του συστήματος και στο βαθμό που συντηρεί τον ιδιότυπο πολιτικό αισθητισμό, σύμφωνα με τον οποίον η σταθερότητα των δεδομένων κοινωνικών σχέσεων εκμηδενίζει τις δυνατότητες της ποιοτικής αλλαγής.

2. Η επικοινωνιακή διαδικασία:⁹

Σε αντίθεση προς το ανταλλακτικό πρότυπο η επικοινωνιακή διαδικασία σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας εμπνέεται από την ορθολογική ιδέα της Ευρώπης. Το επικοινωνιακό πρόγραμμα διαφυλάσσει τον ορθολογικό πυρήνα της ευρωπαϊκής ιδέας και ταυτόχρονα ασκεί κριτική στη σχεδιαζόμενη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κατά το ανταλλακτικό πρότυπο.

Τη βάση του επικοινωνιακού προγράμματος αποτελεί η ακόλουθη θέση του Habermas: «Η νέα ταυτότητα μιας κοινωνίας που εκτείνεται πέραν των κρατικών ορίων μπορεί σήμερα να θεμελιωθεί μόνο στη συνείδηση καθολικών και ίσων ευκαιριών συμμετοχής σ' εκείνο το είδος επικοινωνιακών διαδικασιών με τις οποίες ο σχηματισμός ταυτότητας γίνεται μια συνεχής μαθησιακή διαδικασία»¹⁰. Πράγμα που σημαίνει ότι πεδίο στο οποίο σχηματίζεται η νέα συλλογική ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι και στη περίπτωση αυτή το οικονομικό υποσύστημα όχι όμως ως αναπαραγωγικός μηχανισμός της κοινωνίας που υποτάσσει τους δρώντες στις επιταγές της αγοράς, αλλά ως κανονιστική μαθησιακή διαδικασία των δρώντων. Η νέα συλλογική ταυτότητα δεν είναι εθνική αλλά κατεξοχήν κοινωνική και περιεχόμενά της είναι οι αστικές ανταγωνιστικές επικοινωνιακές σχέσεις της ελευθερίας, της ισότητας κ.ά.

Επομένως στην περίπτωση αυτή η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι κοινωνική ολοκλήρωση, στο βαθμό που τα μέλη της αναδυόμενης ευρωπαϊκής κοινωνίας συνομιλούν και συνεννοούνται στα πλαίσια ενός ορθολογικού διαλόγου, ο οποίος θεμελιώνεται στη συνείδηση καθολικών και ίσων ευκαιριών συμμετοχής.

Επιπλέον ο σχηματισμός της επικοινωνιακής ευρωπαϊκής ταυτότητας προϋποθέτει το ριζικό μετασχηματισμό της δημοκρατικής πολιτικής μορφής ζωής ή ορθότερα *προϋποθέτει την επανασύνδεση του πολιτικού υποσυστήματος με την*

ηθική και την πρακτική ζωή των δρώντων. Το πολιτικό υποσύστημα από διοικητικούς μηχανισμούς μετατρέπεται σε κοινωνική περιοχή, στην οποία υπερισχύουν οι κανόνες και οι αξίες της κοινωνικής ολοκλήρωσης. Η επανασύνδεση του τυπικού πολιτικού υποσυστήματος με την αντικειμενική ηθικότητα (Sittlichkeit) και η ταυτόχρονη ανάπτυξη των καθολικών κανονιστικών μαθησιακών διαδικασιών αποτελούν τις πραγματολογικές συνθήκες για τη διεξαγωγή του ορθολογικού διαλόγου της νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Το «δημοκρατικό έλλειμμα» και ο ιδιότυπος πολιτικός αισθητισμός της νέας Ευρώπης μπορούν να διορθωθούν μόνο στο βαθμό που προωθούνται οι καθολικές επικοινωνιακές δομές.

Η επικοινωνιακή διαδικασία σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας εμφανίζεται ως ο θεματοφύλακας του ευρωπαϊκού ορθολογισμού και αποτελεί τη μοναδική αντίσταση στο ογκούμενο ρεύμα του «ιστορικισμού των μαζών». Ταυτόχρονα φαίνεται να αποδέχεται την άποψη ότι οι καθολικές ανεξουσίαστες και ανεμπόδιστες επικοινωνιακές δομές οδηγούν μακριά από τις παραδοσιακές αυθεντίες της Ευρώπης (δηλαδή, μακριά από τη θρησκεία, τη φυλή, την εθνικότητα κ.ά.). Επικοινωνιακή ευρωπαϊκή ταυτότητα σημαίνει ότι και η διαφορά έχει λόγο ύπαρξης· σημαίνει ότι η ποικιλομορφία των πολιτισμών και των περιφερειών δεν μπορεί να αναχθεί σε κάποιο γενικό ισοδύναμο· σημαίνει ακόμη ότι η συστατική στιγμή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, δηλαδή, η διαφορά λόγου και πραγματικότητας, αποκτά θεσμική αναγνώριση. Η επικοινωνιακή ευρωπαϊκή ταυτότητα θεμελιώνεται στη διαφορά και κατά τούτο ενσωματώνεται στην ιστορική τελολογία του ορθολογισμού.

V. Η κυριαρχία της ανταλλακτικής διαδικασίας:

Η συντελούμενη ευρωπαϊκή ενοποίηση κατά το ανταλλακτικό πρότυπο δεν επιβεβαιώνει παρά ότι η Ευρώπη ως πνευματική και ως κοινωνική και πολιτική μορφή ζωής διέρχεται μια βαθιά κρίση ταυτότητας. Δεν υιοθετείται το επικοινωνιακό πρόγραμμα το οποίο ανταποκρίνεται στην ορθολογική ιδέα της Ευρώπης και το οποίο θεμελιώνεται στην ορθολογική στιγμή γένεσης της Ευρώπης. Αντιθέτως ο σχεδιασμός της ευρωπαϊκής ένωσης γίνεται με βάση το ανταλλακτικό πρότυπο, πράγμα που διαιωνίζει την ευρωπαϊκή κρίση.

Επιπλέον επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός του Husserl ότι η «ευρωπαϊκή κρίση έχει τη ρίζα της σ' ένα διαστρεβλωμένο ορθολογισμό». Αντί λοιπόν να προωθηθούν επικοινωνιακές μαθησιακές διαδικασίες σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας επιλέγονται ανταλλακτικές διαδικασίες, δηλαδή διαδικασίες οι οποίες απωθούν τη διαφορά, το έτερο· παραγνωρίζονται εντελώς οι πολιτιστικές διαφορές και αγνοούνται πλήρως οι ιδιαιτερότητες των περιφερειών. Επιλέγονται διαδικασίες, οι οποίες αποθεώνουν τον υποκειμενικό και εργαλειακό Λόγο. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση εγκλωβίζεται σε ειδικές περιοχές (π.χ. το οικονομικό υπο-

σύστημα) και στηρίζεται σε ειδικές οργανώσεις (π.χ. γραφειοκρατία) και παραμένει εντελώς ξένη προς το κατεξοχήν ευρωπαϊκό αίτημα της δίκαιης και έλλογης κοινωνίας.

Στο ερώτημα «αποτελεί η σημερινή ευρωπαϊκή ένωση ως στιγμή της παγκόσμιας ιστορίας πρόοδο στη συνείδηση της ελευθερίας (Hegel) ή μήπως απλώς δημιουργεί ένα ακόμη μπλοκ, το μπλοκ της Ευρώπης, κοντά σ' εκείνα της Αμερικής και της Ιαπωνίας» μπορεί κανείς χωρίς δισταγμό να απαντήσει ότι η συντελούμενη ευρωπαϊκή ένωση συμπίπτει με τη δημιουργία ενός ισχυρού οικονομικού και γραφειοκρατικού μπλοκ, το οποίο είναι ασυμβίβαστο με την ορθολογική ιδέα της Ευρώπης.

1. Gianni Vattimo, *Η Ευρώπη των ταυτοτήτων*, ελλ. μετάφραση στο περιοδικό «Ευθύνη» τ. 249, Αθήνα 1992, σ. 459.

2. Jacques Derrida, *Ο άλλος κάβος*, ελλ. μετάφραση στην εφημερίδα «Το Βήμα», 7.9.1990.

3. Η ιδέα της ορθολογικής Ευρώπης, η οποία αναπτύσσεται στο παρόν κείμενο, βασίζεται στο κείμενο του Edmund Husserl, *Die Krise des europäischen Menschentums und die Philosophie*, στα άπαντα του Husserl, *Husserliana VI*, 1953, έκδ. W. Biemel, β' έκδ. 1962, σ. 314-348.

4. Edmund Husserl, έ.α. σ. 347.

5. Jürgen Habermas, *Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?* στον ίδιο, *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt/M 1976, σ. 104.

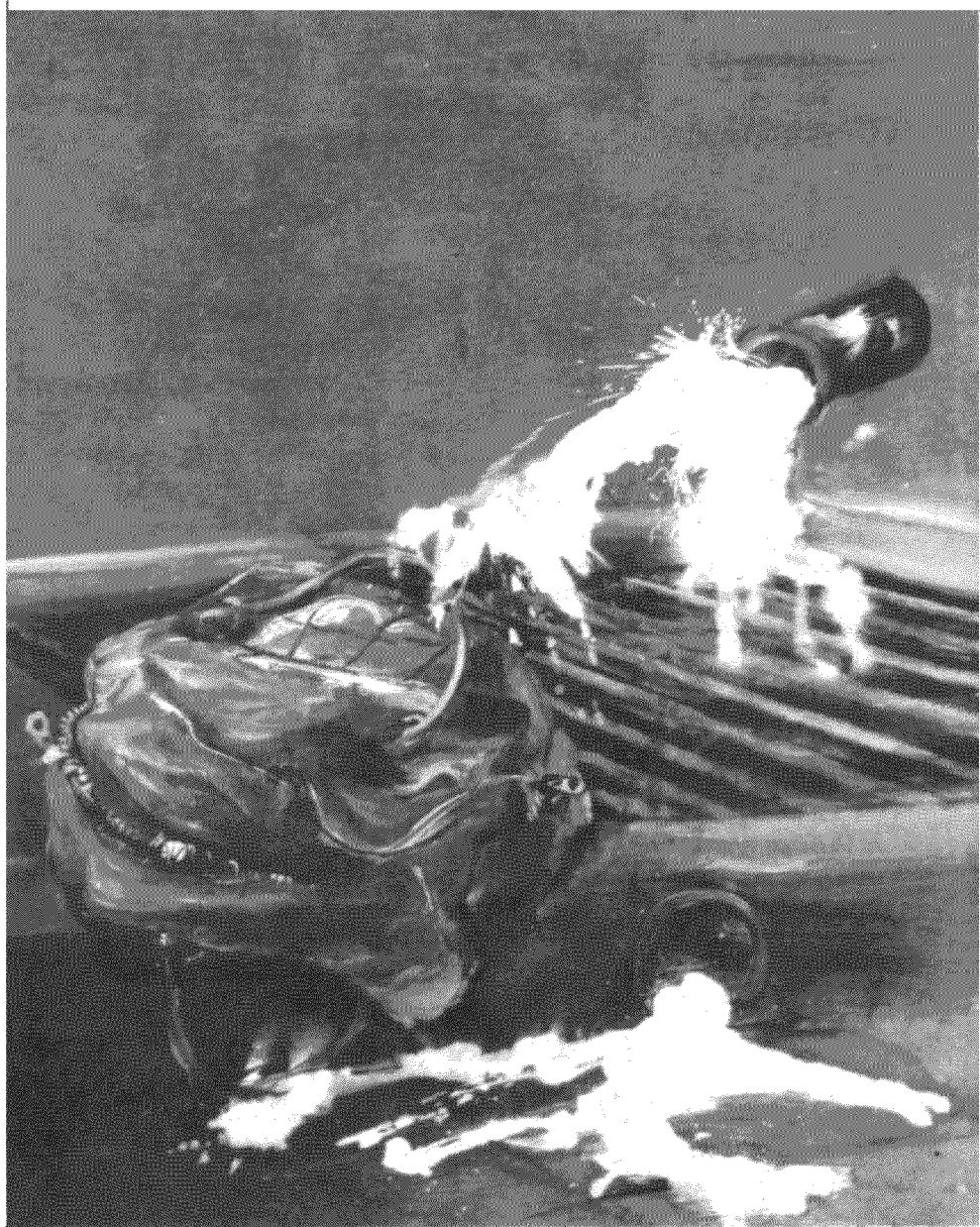
6. Friedrich Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, στο: *Werke in drei Bänden* hrsg. von Karl Schlechta, München 1960.

7. Gianni Vattimo, έ.α. σ. 461.

8. Jürgen Habermas, έ.α. σ. 110.

9. Για τη σύλληψη της ιδέας της ευρωπαϊκής ένωσης ως επικοινωνιακής διαδικασίας η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε στο δίτομο έργο του Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt/M 1981.

10. Jürgen Habermas, έ.α. σ. 116.

PAUL REBEYROLLE: «Η Τσιάντα ΙΙ», 1983.